

«Աշխատագրութիւն շարագրութեանց գրոց աշխարհ-
հապալին» — Առտուսաճաղան ինքեղ հարանց հոգեւոր-
առաջ եւ համբարակ համբարակ հարանակ: Եւ միտա-
շարժ սիրով ստիպել զմեզ իշ Բարաւական Աշխատա-
րէն Բանին արհեստից արտադրուել սակաւ պարու-
թայիւ զաշխարհակալ իմաստունը, որ տղ Եւ հաւա-
փոր եղել Երմարիտ երկնաւոր Թագաւորին՝ եւ կուտանին
Առտուսեայ մերոյ Յիսուսի Բերնտտին: Ձի թեպէս եւ
արամբանաւ եւ պատմագրեցաւ ի Երմարեցոյն յԱ-
րիտարին: Եւ սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ արամա-
գրեցաւ տարմալակ մտաց նորա, որպէս ամենայն տե-
սանողացն (յայտել է), ըստ ասացելոյ առաքելին՝ իմա-
տութեամբն Առտուսոյ ոչ ծանեաւ աշխարհ զԱռտուսա-
գի կուտացան անմուտութեամբ որպէն նոցա:

«Առտուսոր Երմարեցոյն զնեւեղ նորա՝ որ եղել
շարժմամբ եւ նշանք բերելով» (Թղ. 56) զնկարագրու-
թիւն ուղիւն Առտուսոյն որ եղել ի Բեթղեզէմ
սաստեղն գուշակմամբ Եւ զաշխարհ Եւրաքացոյ:
Իսկ յաղթութեամբն իստգրեցաւ իրաւորացն՝ յայտ առնել
զայգիութիւն Տեսան խաչի ի վերայ իստարտել
իշխանին: Եւ Եւ զապաւան Երմարեցոյն՝
զաւերման գոնեց բերել զվիշտակն: Իսկ զմարմանն¹⁰
մահարել արեւալ նմա՝ արդարայտեզ զնշալակն լիշ-
ւոյն եւ զայգիոյն¹¹ վասն յառաջանալակ պողոյ նա-
խատեսելին: Իսկ իտղայն որ անկաւ ի Եղ իւտագն
զոր վերացցաւ արծաւին¹² ցուցանել զանգաւան հոգեւ
հոգեւորն որ ի Եղ ծնողն նորա: Եւ զանթն հրացեալ
ի Եղ՝ աղբեր զնեւեղաւ ըստաւորացն, իսկ շամաւ-
գաւն՝ զիսաւարն աշխարհատարտեզ որ ընդ բաւար անեալ
շարափեր իբրեւ զհամբարն: Եւ մահապէս ամբ կենաց
նորա լի¹³, նոյնքանի յախալ զգամանակ եղանելոյ
յայտարհ Առտուսան Բանին: Իսկ լիտիս զացնել ի
Կարգիս կապելն՝ սովին սարաւորն¹⁴ յիշի արտադրուեալ
յոգուտ ամենց բանասիրաց:

«Ոչ վերջնամբ պատմել ի պայմանի (Թղ. 6a)
զանալոյմաք քաղաքապետութիւն կենաց նորա. յոգուտ
եւ յորինակ ամենայն թագաւորաց եւ իշխանաց,
զւերգն արիական եւ զաշխարհաւ արանց պատարագ-
մուցալ, ք. եւ արտադրուեցաւ, զիսութիւն, արեւու-
թիւն, համբաւ եւ զատաւորաւ Առտուսեայ եւ ըստ այսմ
որինակի վայել է արդարեւ եւ զարդարաց իմաստուն
եւ հանձնարեց լինել...¹⁵ իսկ արդար պատաստանաւ,
որ է մանն քաղի ինքնեւեղեանց ըստ իմաստեղն

¹ Օր. «Եւ հոգեւոր»
² Օր. չունի «Եւ»
³ Օր. «արամբանաւ»
⁴ Հմմտ. Պատմ. Աղբեր. ՃԼԻ. էջ 73, 25:
⁵ Օր. «աշխարհարեւոյն ի տարմալակ մտաց նորա»
⁶ Հմմտ. Աղբեր. ՃԼԻ. էջ 25:
⁷ Հմմտ. Աղբեր. ՃԼԻ. էջ 25:
⁸ Օր. «Երմարեցոյն»
⁹ Այսպիսի նմանութիւն չունի «Ապենիազն»
¹⁰ Օր. «զմարմանն»
¹¹ Հմմտ. «Ապենիազն» ՃԼԻ.
¹² Այս եւ յայտել կողմերուէ համար՝ Հմմտ. Պատմ.
Աղբեր. ՄԶԼ. էջ 183, 28-184, 9:
¹³ Հմմտ. Պատմ. Աղբեր. ՄԶԼ. էջ 186, 28 եւ ի.
¹⁴ Այս կողմը գրեթէ ըստ կամ, որինակն եր «նոյն-
քանիս յախալ զգամանակ եղել նորա աշխարհի Առտուսան
բանի» պատմալ.
¹⁵ Այսպիսի կ'ուղե «պայտեւ» կամ ասոր նման ի-
մաստով բան մ'ըսել. յորինակն եր «պատմապետ»
¹⁶ Օր. «պատմալ»
¹⁷ Օր. այլ պայտեւ թարգմանեք, զորոնք գնել աւե-
լորդ համարեցաւ:

Պատմ. որ գրեալ է ի Յիսուս Երմարեցոյնին որ
իսկապէս ի ման տեսնել (Թղ. 6b) լուսարտալ յա-
ղուութիւն առ ասացեալ իրաց յայտարարելուն:

Եւ զարդ մասերը կարծեւ Երմարեցոյն եւ, այնչափ
իրթիւն եւ անման եւ լեցուն եւ անիմաստ շարժա-
փանք, որուն իբրեւ օրինակ յիշեցի սկիզբն. «Աղ-
բարաւանար» ի նպատակ արտադրուեցաւ. որդ
եւ եւ սա ի հեղինական գեղարարեալ գաւառէ
նեղալմանարեւալ ի տիպն հոմասեւեռն լիպա-
տար մայրաքաղաքին մակեղանական ճահեցմամբ
բղիճման ընդից պարագայտուեալ. եւ պարզապա-
նալ պատուարն գերբարակեալ հեղահոն կորով-
թարթ քաղաքական» անթարթ ահաւ պարփա-
կեալ անբակ թաղի յանդարեւին: Եւ: Այսպէս կը
շարունակուի մինչեւ Թղ. 7b, 10 որ կը սպասուի
ճշգրի խօսելով առաւել մ'անդամ նախեւ իսկ
մասին լեցուն եւ նիւթն ունենալու:

(Երմարեցոյն)

Հ. Բ. 8.

ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԱՆ

ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԱՆ ԳՈՒՐԳՈՎԵՐՆԵՐ ԵՒ ՄԱՆԱԳՐԱՆ ՀԱՅ ԳԵՂԱՎԱՆՆԵՐՆԵՐ

1.

Պատմութիւն Պոքրոյկոյնի արեւելեան Հայոց:

(Երմարեցոյնին)

Վերորդ Տուգա Մոլտաւից իշխանին եր-
կորդ գահակալութեան ժամանակ, (1669—
1672) Մոլտաւիցի, մանաւանդ Սուչաւացի
բազմաթիւ Հայեր առաջնորդութեամբ իրենց
Միմա եպիսկոպոսին, որ 1649ին ի վեր ա-
րեւելեան Հայոց եպիսկոպոսն էր եւ ի Սուչաւա
կը նստէր¹, երան գաղթեցին ըստ մասին ի Լե-
հաստան, եւ ըստ մեծագոյն մասին իրենց եպիս-
կոպոսին հետ դէպ ի թրանսիլվանիա²:

Հայոց իրենց եպիսկոպոսին հետ պայպէս
բազմութեամբ գաղթելուն պատճառն էր այն
ժամանակի հարկերու աստղութիւնը, թայց մա-
նաւանդ 1671 թ.՝ Հոգա. 29 Միքայէլ Հէն-
գուլ անուն անձի մը (որ շատ հաւանական է թէ
Հայ մ'ըլայ) Պոքրոյկոյնի նիւթած գաւառա-
նութեան Հայոց մասնակցելուն համար՝ իշխանէն
կրած Տալաւանքն³:

Հայք ի սկզբան Բարբադեան լեռներն ա-
պարինեցան. եւ երբ տեսան որ իշխանն իրենց
կողմն չափէ չկրցան, անցան թրանսիլվանիոյ մահ-
մանը եւ Արեւելեան Պոքրոյկոյն քաղաքն հա-
տաւորեցան: Հոս Միքայէլ Ա Մաթի իշխանն

¹ Ըստ կամս գրեթէ այսպէս. օրինակն ունի. «Եր-
մարեցոյն ի ման տեսնել լուսարտալ յաղուութիւն եւ:»

(1661—1686) զիրենք ընդունեցաւ՝ երբ իրենք իրենց Մինաս եպիսկոպոսին հետ խոստացան լատին եկեղեցւոյ միութեան մէջ մտնել⁵։ Սակայն իրենց իրականն ալ միութեան միութիւնն եղաւ։ Արքեւոտ Վերդերվեքի հայ բաճանային ձեռք, որ յատկապէս այս նպատակաւ Թաւաթիւսիւս եկաւ, եւ համոզեց իւր այս ազգակիցներն որ Հռոմայ հետ միանան, եւ իրենց Մինաս եպիսկոպոսը լեւոնդերի երթայ հոն հրապարակաւ դաւանութիւն տալու համար։ Մինաս 1686ին⁶ լեւոնդերի գնաց, եւ Բալլափիլինի կարդինալին եւ հայկաթողիկոս Վարդան Արքեպիսկոպոսին⁷ առջեւ († 1715)⁸ դաւանեցաւ լատին եկեղեցւոյ հաւատքն, եւ խոստացաւ նաեւ իւր ազգակիցները ապահովապէս համոզել նոյնն ընելու⁹։

Թաւաթիւսիւսի այս առաջին հայ-կաթողիկոս եպիսկոպոսն Մինաս՝ առաւ Պաւլոսեանց եւ Մոլտաւիոյ եպիսկոպոսի տաղանդն, բայց չկրցաւ երկայն ատեն վայելել, վասն զի նոյն տարին 1686ին լեւոնդերի մէջ վախճանեցաւ¹⁰։ Թամին 1687 փետր. 13ին՝ Նիդե Մենտրուլ հայ աւագերիցուն ինդրանօք լեւոնդերի հայ կաթողիկոսայ աքեպիսկոպոսն՝ Վարդան Բաւանեան նոյն միաբանասէր Արքեւոտ Վերդերվեքի բաճանաս թաւաթիւսի վայոյ եպիսկոպոսական փոխանորդ (Vicar) եւ վարիչ (Administrator) անուանեց¹⁰։

Թաւաթիւսիւսի չալք թէ եւ լատին եկեղեցւոյ հետ միացան, սակայն այն ատեն ունէին տակաւին արեւելեան սովորութիւններ, այսպէս պատարագի մէջ իրենց արեւելեան պատրիարքը կը յիշէին, եւ ոչ՝ զբաճանայապետն Հռոմայ, Ծննդեան եւ Գայտնութեան տօնը միեւնոյն օրը կը տօնէին, նաեւ տղոց Հաղորդութիւն կու տային¹¹, եւ վերջապէս կուսանաց միայն տարին երեք անգամ եկեղեցի երթալ թլլլ կու տային¹²։

Մինաս եպիսկոպոսին Սուշա վայելէ մեկնելն ետեւ, լատինք աշխատեցան, որ Մոլտաւիոյ հայ եպիսկոպոս մը դնեն, թէ եւ միայն անուամբ, եւ այսպէս 1669ին կը գտնենք Թովհաննէս Բերկմովիչ անուն Մոլտաւիոյ եպիսկոպոս մը եւ լեւոնդերի Արքեպիսկոպոսին տեղակալ¹³։ Թէ այս եպիսկոպոսն իրօք միայն անուամբ էր, կը տեսնուի 8. Վուդովիկոս-Մարիամ Բինտու (Յիսուսեան) կրօնաւորին 1669 Վար. 1ին գրածէն, որ չալքն գրածընելու համար Մոլտաւիոյ ղեկուած էր. ասիկայ կը յիշէ՝ որ այն ժամանակի

Յակոբ Կաթողիկոսէն ձեռնագրեալ 50 ամեայ Սահակ եպիսկոպոսն Մոլտաւիոյ՝ 20 քահանայ ունէր իշխանութեանը տակ։

Բերնառ նաեւ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Մոլտաւիոյ հայ եկեղեցւոյն այն ժամանակի վիճակին վրայ. վասն զի կ'աւանդէ՝ թէ եւալ իշխանական մայրաքաղաքին չայեմն երկու եկեղեցի, Վալացի, Սերէթի¹⁴, Հոթիսի եւ Պոթուշանի չայեմն, մէյ մէկ եւ Սուշա վայել չայեմն վանք մը եւ երկու եկեղեցի ունին¹⁵։

Թովհաննէս Գ Սոպիեքի լեւոնդ թագաւորին Տաճկաց դէմ վարած պատերազմին ժամանակ, եւ երբ Մոլտաւիոյ իշխեցին՝ Ստեփան Բերկսէլթու, (1672—1674) Տիմգրաշբուքան գաւառացին (1674—1676) եւ Կոստանդին Գանդեմիր (1685—1691), Մոլտաւիոյ բնակիչներէն շատերը փախան, եւ երբ լեւոնդ յամին 1675 Հոկտ. 15ին եւ յետոյ յամին 1686 Հոկտեմբերին¹⁷ Սուշա վա Քաղաքն այրացաւ երբ լեւոնդ, Քաղաքին ամէն բնակիչներն՝ նաեւ չալք փախան, այնպէս որ լեւոնդ երբ ներս մտան, հոն մի միայն անձ մը գտան Պաւլոսեանց անուամբ¹⁸։

Ըմիտ իւր Յիշատակարանաց 187* էջին մէջ կը պատմէ՝ թէ Սոպիեքի յամին 1686 Հոկտ. 1ին իւր Թաւաթիւս արշաւանքէն դարձած ժամանակ անցնելով Մոլտաւիոյ մէջէն, Սուշա վա 14 օր կեցաւ մինչեւ որ կայսերական օգնական գունդն հասնի, եւ այս միջոցին այն ժամանակի մի միակ ամրութիւնն՝ զԶաթա հողաբլուզ ամրացուց, որ մինչեւ ցայսօր կը կենայ։ Բայց այս պարագայն անոր համար չի կրնար ձիւղ ըլլալ, որ Սոպիեքին ասով այս ամրութիւնն իրեն դէմ զօրացուցած կ'ըլլայ։ Բայց ստույգ է որ Սոպիեքի գունդն յամին 1691 աշնան այս հոշաբլուզին վրա առաւ, երբ երրորդ անգամ Մոլտաւիոյ արշաւեց, շատ Քաղաքներ աւ գիւղեր աւար առաւ, եւ աշնան ետ գառնալով՝ ի Նեամօ, ի Սուշա վա հայ վանքին մէջ, ի Քամուլուսկ, Հանկուլ, Սեբուլ եւ Ավաբիս ամրականներ թողուց։

Զաթալի լեւոնդ ամրոցն (չալք վանքն) Կոստանդին Գանդեմիր իշխանին յարձակումէն ինչ շատ բան կրեց, եւ որպէս զի ամրականք այս իշխանին դէմ իրենք զիրենք առաւել եւս պաշտպանեան ամրոցին հարաւակողման պատերը նորոգեցին, որ ցայսօր կ'երեւայ, եւ շրջապատեցին ամրոցին հողաբլուզով, որ ցայսօր կեցած է։ Զամբայի եւ վերջիւնալ ամրութեանց ամրականները նոյն տեղերէն մեկնեցան Քարալովիցի խաղաղութենէն ետեւ, յամին 1699 Յնր. 26¹⁹։

* Ոչ ի լեւոնդեր, այլ Հոնդարիոյ լեւոնդ մէջ վախճանեցաւ իւր քաղաքը դաւանալու ժամանակ։ Ստեփ. Ռոշյուս, Ժանվար. յամին 1686։ Ժ. Թ.

Յամին 1690 Հոկտ. 3, ուստի վերջինայլ
դատանքին քանդեմիր Մուլաուիյ իշխանին ժա-
մանակ, Աղբասնոր Ը Բաճանայապետն հաս-
տատեց զԱ. քսնոր վերջինվերի, զոր Լեմպերկի
Հայ-կաթողիկոս Արքեպիսկոպոսն վարդան
Յունանեան յամին 1687 փետր. 13ին թրան-
սիլվանիոյ եւ Մուլաուիյ Հայոց եպիսկոպոսական
փոխանորդ եւ տեղապահ անուանած էր: Վեր-
գիրեւերի նոյն Արքեպիսկոպոսն յամին 1691
Յուլ. 30ին Լեմպերկի մէջ եպիսկոպոս ձեռնա-
դրեցաւ²¹, եւ ձեռնադրութեան ներկայ գտնու-
եցաւ Մուլաուիյ Հայ աւագերէցն՝ Եղիտ Մեն-
արուլ Սուլավաչին, որ եւ հոն հռոմական հաւ-
ատոյ դաւանութիւնն ստուաւ, զոր արգէն յառա-
ջագոյն տուած էր իսկողինայ լանդշլայտի առջեւ
ի վարչաւա, ուր ուրիշ ութը նշանաւոր եկե-
ղեցականաց հետ գացած էր միութեան դաւա-
նութիւնը տալու²²:

Սակայն վերջինվերի եպիսկոպոսն ձա-
խորդութիւն ունեցաւ, վասն զի յամին 1697
դիսմբրիցի առման ժամանակ Յաճիկներէն գերի
բռնուեցաւ, եւ հաջեւ քարոզիցի խաղաղու-
թեանէն ետեւ յամին 1699 ազատ թողուեցաւ:
Վերջինվերի մեռաւ յամին 1715 ի Կիւնեն²³:

Սուլավայի ստորագրութիւնն մը, 1693ին
լատին լեզուաւ գրուած²⁴, կ'ըսէ. «Սուլավայի
Հայոց թիւին օղոց հետ մէկտեղ 3000 է, ունին
4 եկեղեցի, որոնցմէ 3ը ժողովրդապետական եւ
կեղեցիք եւ եկեղեցիք են Ս. Երրորդութիւն, Ս.
Խաչ, Ս. Սիմէոն: Այս իւրաքանչիւր եկեղեցեաց
ժողովրդապետներն 150 ընտանիքէ կը հո-
գացուին: Հայ եպիսկոպոսը քաղաքէն դուրս կը
բնակի (Չափա): Սուլավայի հարաւային կողմը
քաղաքը մղոն հեռու կայ կուստատան մը²⁵, որուն
եկամուտքէն խաղաղութեան ժամանակ 40 կոյս
եւ պրիս ի միասին մէջ կ'ապրին: Ամէջը կ'ա-
պրին ըստ հին սովորութեանց՝ առանց պարտաւո-
րիւր կանոն կամ իրական ուխտ ունենալու, բայց
ամենայն շնորհաւանդութեամբ եւ համեստու-
թեամբ»:

Կոստանդին Յուլա Մուլաուիյ իշխանին
ժամանակ (1691—1696) Հայ-կաթողիկոսայ
Քորեպիսկոպոսն Աստուածատուր Ներսէսեան²⁶,
Եպիսկոպոս Տրապիսկոպոսի ի կողմանս անհաւա-
տից (in partibus infidelium), թղթերն առած Լե-
որդաւ Ա. Կապրուէ, եւ Լեհաց Օգոստոս Բ. Թա-
գաւորէն եւ Առաքելական Աթոռէն... օւղեւո-
րեցաւ Մուլաուիա առ իշխանն, — հաւանակա-
նաբար այն ժամանակ կ'իշխէր Անտոյ Բանդե-
միր իշխանն (1696—1701), որ այնչափ հաւ-

անական կ'երեւայ, որչափ Օգոստոս Բ հաջեւ
1697ին Յունիս 27 ին²⁷, Սպիեքսի 1696ին
Յունիս 17ին վախճանէն ետեւ Լեհաց Թա-
գաւոր եղաւ — Ներսէսեանի դիտաւորու-
թիւնն էր իշխանն հրաման տալու՝ որ Մու-
լաուիյ արեւելեան Հայ եկեղեցիներն Լեմպերկի
կաթողիկոսայ Հայ Արքեպիսկոպոսին իրաւաբա-
նութեան ենթարկուին. բայց այս շարժողո՞ւս
իրեն:

Յամին 1704, Մուլաուիյ Միքայէլ Ռա-
բովիցա իշխանին ժամանակ (1703—1705)
Սուլավայի Հայ հասարակութիւնն աճեցաւ, երբ
Թրանսիլվանիոյ Եղիսաբեթնապոլիս (Պաշպալով)
քաղաքէն Հայեր Սուլավա գաղթեցին, վասն զի
Թրանսիլվանիոյ իշխանն փառսկական Բ Ռաբոսը
Հայոց ստացուածքներն յափշտակել եւ տնե-
րին պրիշ հրամայեց, Հայոց իրենց կայսեր հաւ-
ատարիմ մնալուն համար²⁸:

1707ին Մարտ 10ին Լեմպերկի հարուստ
հայն՝ Դոմինիկ Կորյանտովը²⁹ 300 լեհական
Փլորին կտակեց Սուլավայի Ս. Աստուածածնի
Հայ եկեղեցւոյն (Հաճկատար) նորոգութեան
համար, զոր իւր նախահաճ Տրական Տանովաթ
շինած էր, եւ որ թշնամեաց յաճախ յարձակ-
մամբն շատ մնատուած էր³⁰:

Յամին 1762 Հայ մը ծախեց իւր երկիր-
ներն, որ Քոլմանի շրջանակին մէջ էր, Քրիստի-
անի զօրապետին՝ փիլիպպին (Philippe) գեր-
մանացի գաղթականաց համար³¹. սակայն այս
գաղթականութիւնն չկրցաւ այս երկիրները
ձեռք բերել, մանաւանդ թէ գրաւականն ալ
կորսնցուց, վասն զի հաւանորէն ծախողն երկրին
բուն տէրը չէր պլ վարձակալը, եւ հետեւա-
բար ծախելու իրաւունք չուներ:

Երբ աստորիական բանակը Պուդոլինս
գրաւեց, Փոս Սթենի զօրապետն 1775ին միայն
58 Հայ³², 2 Հայ քահանայ եւ 1 սարկաւաթ
գտաւ³³. իսկ Կարդուս Ֆրայհեր Փոս Էնցէնպերկ,
որ 1778 Ապրիլէն մինչեւ 1786 Հոկտ. նոյն եր-
կիրը կառավարեց³⁴, 200 Հայ ու յոյն կալուս-
տատէրներ գտաւ, մեծ եւ հարուստ մասն Սու-
լավա քաղաքը կը բնակէին, ուր 1778—1779
գրեթէ 60 փայտաշէն տուն շինել տուին:

Էնցէնպերկ զօրապետն յետոյ Սուլավայի
մէջ 118 Հայ ընտանիք գտաւ³⁵: Էնցէնպերկի
վարչութեան տսեն Հայք ստոյգ 200 հոգիէ
աւելի էին, վասն զի իւր գտած 118 ընտանեաց
իւրաքանչիւրն եթէ միայն 3 հոգիէ բաղկանար,
որ ստուգիւ շատ նուազ հաշուած է, Սուլա-
վացի Հայերն 350 եւ թերեւս աւելի կ'ըլլան:

Թէ Պուքովինայի գրաւման ժամանակ նոյն տեղ աւելի էին թուով, քան որչափ պաշտօնապէս կը հաշուուէր, յայտնի է նաեւ Հէնցերի թղթակցութիւնէն³⁰, ուր կը կարգանք թէ 1779ին Սուլափա 131 հայ ընտանիք կը բնակէին:

Այն ժամանակի Հայոց մէջ ի մասնաւորի կը յիշուէ Սուլափայի հարուստ վաճառական մը³¹, Թովհանէս Քարբի, որ առէն տարի 3000 ֆլորինէ աւելի մաքս կը վճարէր³², եւ Սոլքա վանքին պատկանեալ Նահրեհասի կալուածներու կէտը կը վարձէր, որ Մոլտաւացի Սէքէրներու գաղթականութեան սահմանեալ էր³³, եւ որ «Գույհէր», ազնուականութեան աստիճանին ամբարձուած էր Պուքովինայի արեւելեան Հայերն հռոմէական եկեղեցւոյ միաբանութեան բերելու օգնելուն համար:

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ Գրիգոր Փռունչուլ անուամբ հայ մը կար՝ որ Պուքովինայի դատաւոր էր. ասոնց որդիքն Թարութիւն, Ղուկաս եւ խաչերես (Cirste) 1790ին իրենց մոլոտաւան աղետականութեան հաստատութիւնն ընդունեցան:

Եւտոյ Թարանսիվանիայէն շատ Հայեր եկան Պուքովինա եւ ծանուցին որ Սուլափա կը հաստատուէր եւ տուն կը շինեն, եթէ Սուլափայի բերդերու աւերակներէն իրենց ձրի քար տրուէ³⁴, Դժբախտաբար իրենց խնդիրը կատարուեցաւ ի վնաս պատմական յիշատակարանաց³⁵:

Բերդին աւերակներուն քարերէն Հայք տներ կը շինեցին, որոնք Սուլափայի Հայոց թաղին մէջ ցայտօր կ'երևան՝ մոլոտաւական ոճով գաւթի մէջոնդը գիւղական շէնքերու նման քարեղէն տներ: Պարոն Քարբի քաղաքին մէջոնդը նոյն քարերով շինեց այն մեծ շէնքն որ այսօր Hôtel Langer կը կոչուի³⁶, որուն մասանը մէկ դստիկոն բարձր է³⁷: Այսպիսի դստիկոնաւոր բարձր միջինդարեան մասաններ, որոնց վրայ երբեմն Մոլտաւիայ իշխանաց պալատը կար, կան Hôtel Langerէն 50 քալը հարաւակողմէն եղող տան տակ, որ երբեմն Hôtel de Moldavie կը կոչուէր, նոյնպէս այն մէկ դստիկոն տան տակը, որ արեւելեան-յունական բարձրագոյն գիմնասիոնն ըլլով եւ Ս. Դեմետրիոս եկեղեցւոյն գիմնան է: Ցեղական բոմանական աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ թէ այս վերջին մասանն թէ Hôtel Langerի եւ թէ Hôtel de Moldavieի մասաններուն հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ թէ՛ գլխաւոր փողոցն եւ Ս. Դեմետրիոս եկեղեցւոյ տակէն անցնելով՝ կ'երթայ տեղ մը Սուլափա գետին մէջ կը հանէ: Այսպիսի գետնափոր, կոփածոյ քարէ

շինուած եւ քարայտակ հին մասանի մը բնական կայ ցայտմ Հայոց ժողովրդագետական եկեղեցւոյն եւ Landwehr զինուորանոցին մաս՝ Միքայէլ Աբրահամ Սուլափաւոցն պարտիկն մէջ:

Թամին 1776 Լեմպերցիի հայ վաճառական Նիկորովիչ³⁸ առաջարկեց Ցաճկաստանէն եւ Մոլտաւիայ Պոթոլան քաղաքէն շատ հայ ընտանիքներ Պուքովինա եւ ի Սուլափա գաղթական բերել այն պայմանաւ՝ որ Սուլափա քաղաքն վաճառականական ազատ քաղաք ըլլայ, ինչպէս Կալինցի Պրոտի քաղաքը, զոր Թովէֆ Բ կայսրն 1786ին յանձն առաւ³⁹: Կ'երեւայ թէ ցաճկաստանի կողմանէ գժեարութիւնը ելած են այս խնդիրն գործադրելու:

Թամին 1781 Սուլափա հաջիւ 129 հայ ընտանիք⁴⁰ եւ յամին 1786 114 ընտանիք⁴¹ կային: Սակայն 1802ին շատցան հայ ընտանիք մինեւ 205 ընտանիք 965 հոգով⁴²: Թամին 1820 Սուլափա կար 200 հայ տուն⁴³, ուրեմն կրնանք 200 ընտանիքէ աւելի համարել: 1825ին Սուլափա կային 250, յամին 1857 նոյն իսկ 530⁴⁴ եւ այսօր գրեթէ 300 հայ ընտանիք 1200 հոգով:...

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ որովհետեւ Սուլափայի արեւելեան Հայք սեպհական եզրխոյոս չուէին եւ ոչ ալ աւատրիական կայսրութեան մէկ երկրին մէջ կար, Թովէֆ Բ կայսրն⁴⁵ Ատրախանի Թովէֆ Արղութեան Արքեպիսկոպոսին խնդրանաց համեմատ՝ 1786 Մարտ 15ին հրաման տուաւ, որ Պուքովինայի Հայք իրենց քահանայքը արեւելքէն բերել տան, Կ.Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին իրաւաբանութեան տակ ըլլան, եւ ասոր հետ հպատակին իշխաննին յաթողիկոսին⁴⁶:

Ի վերջոյ կ'ուզենք հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացեալ Պուքովինայի Հայոց վրայ ալ քանի մը խօսք ըսել:

Միացեալ Հայք Կալինցիայէն եկան Պուքովինա ըստ մասին Չեռնովից եւ ըստ մասին Սերէթի հաստատուեցան, ուսմանստ Գլադսերու կալուածները վարձեցին — որոնք աւելի սիրով Մոլտաւիա կը բնակէին⁴⁷ — ինչպէս նաեւ արեւելեան-յունական եկեղեցւոյ կալուածներն, եւ ինչպէս թաւաճող աշակերտութեամբ ագաթակներ մշակելով՝ ժամանակաւ նոյն տեղերու կալուածատէրն եղան⁴⁸:

Այսպէս Պոկոտան Մտեփան անուն հայ մը Սլանիսլաւէն Պուքովինա եկաւ եւ Փալատի ուսման Պրաբերն՝ Օրաշէնիի անուն կալուածը գնեց,

եւ գնանս դաշինքը կատարելու համար, ինք զինք պարտաւորեց գրաւորապէս 1781 Յունիս 8ին որ նոյն տեղը նոր դիւլ մը հաստատէ եւ սեպհական ծախիւք 50 գերմանացի ընտանիք հոն գաղթական բերէ: Բայց երբ նոյն տարւոյ Յունիս 7ին իւր գնումն պաշտօնապէս հաստատեցաւ, իւր պարտաւորութեան կատարումը մոռցաւ, թէ եւ այն շատ անգամ իրեն յիշեցուեցաւ⁵³:

Այս կաթողիկոսայ եւ ի մանաւորի շեռնուկից գաղթող Հայոց մասին Յովսէփ Բ Վայսըն 1783ին գրած հրովարտական մէջ կ'ըսէ. «Տեղւոյս (Չեռնովիցի) հայ հասարակութիւնն, որուն աստուածային պաշտամանը նս անձամբ ներկայ գտնուեցայ, է՝ բաց ի սակաւուց, ուրիշ հայ կաթողիկոսայց հաւատար: Անոր համար այսուհետեւ իրենց կրօնին քննութիւն չկատարուի, եւ զիրենք իրենց առուուութիւն մէջ անհանգիստ պէտք չէ ընել, այլ աշխատելու է, ուրիշ այսպիսի մարդիկ ալ հոս բերիլ⁵⁴»:

Այսպիսի կաթողիկոսայ Հայեր, որք երբեմն արեւելեան էին, շատ կային ի Պոլսոյ մէջ, եւ այստեղ կալուածներ ունէին, զորոնք յետոյ թողին եւ կալեցաւ մեկնեցան:

Այսպէս էր գտնելը՝ որ քրիստափոր Աբրահամովիչը ստացաւ զՀիւպոկա, եւ Յովսէփ Աբրահամովիչը զՏորոշուց եւ զԹուգրի:⁵⁵

Կերսէս, Ստեփան եւ Կիկոզայտ Այվազ, որոնք Չեռնովից գաղթած էին, 1789ին կայսերական հասանութեամբ գնեցին Միդլաք կալուածն, յետոյ նաեւ Ռոսդոբի, Սերէթ գետի քով Սդանեսդի, Սինաուզ եւ Վիշնից կալուածներն:

Միքայէլ, Իսմայիլոս, Յակոբ, Գրիգոր, Ղազար եւ Կայեդան, որդիք Անտոն Անտոնովիչի, որ «Oap de bou Jaenbowicz» կը կոչուէր, ստացան Պերհոմէթ. Օշէկովկայ եւ Չուչիւրմիք կալուածները:

Աստուածատուր եւ Յովհաննէս Պոկտանովիչ գնեցին Օրաշնէի:

Քրիստոֆովիչի որդիքն, որ արեւելքէն եկած էին եւ ի Սերէթ հաստատուած, յետոյ քարաբլիճ կալուածները գնեցին:

Մարկիւս Բովհաննէս եւ Անտոն ստացան Մալադիւնէլ եւ Սդուռնէի կալուածները:

Միքայէլ Ստեփան, Յակոբ, Յարութիւն, Կիկոզայտ եւ Թեոդոր ստացան Վաղլաուց, Մամրիցա, Լուբալիցա եւ Յուրին կալուածներն, եւ Միքայէլ Լուիլ՝ քանդապետը իշխանէն գնեց Եոպինեց կալուածն:

Մոշոր ընտանիքն Տիմապիր եղաւ Մոսկովաքայի գաղթականութեան:

Բասաբաս գնեց Վիդէլիուքա կալուածն: Կայեդան, Աբրահամ եւ Պետրոս Պետրոսեանք գնեցին Յատուպրիւքա կալուածն:

Կիկոզայտ Պետրուհ Հայն, որ արեւելքէն եկած էր, ի Սերէթ հաստատուեցաւ. իսկ որդիքն Կալեցաւ անցան:

Յակոբ Միքայէլ եւ Գրիգոր Ռոմաշըաններն որոնք 1792ին Մոյուսկայէն եկած էին եւ Չեռնովից կը բնակէին, Տոշորով, Խարսա եւ Բուդիլա կալուածները գնեցին⁵⁶:

Յակոբ Միմնովիչը ստացաւ Ռեվաքաուց կալուածն, եւ Վերնապէս Կառուարիցը գնեցին Լէնչէսդի եւ Շերաուց կալուածներն⁵⁷:

Յայտոր Պուրովինա բնակող կաթողիկոսայ կալուածատու Հայերն ունին ի Չեռնովից Շլանկէնկաստ փողոցի վրայ գեղեցիկ եւ որմնապատ եկեղեցի մը, որ 1870—1875ին շինուած է գրամաժողովով, եւ նուիրուած է զինարտ եւ Պաւլոս Առաքելոց: Իրենց հովիւն է Դոբրուսի կանոնիկոս Գրիգորիս Միգուլիքի, որուն մի մօ գնական տրուած է ի Չեռնովից եւ ի Սուզավա:

Այս միացեալ Հայք այսօրս իբրեւ Լեհ կ'այրեն, եւ միայն հայ եկեղեցին եւ հայերէն պատարագը կը յիշեցնեն իրենց նախնաբար Հայ ազգէ ըլլալը...:

ՇԱՆՏՈՒԹԻՒՆԻՒՆԷ ԼԵՒՆԻԱԿՆ

1 Lukacs, անդ. էջ 66: — 2 Schmidt, անդ. — 3 Lukacs, անդ. էջ 16 կրէ: Եր 16-րդ 1672ին Տաւկայ երեկոցն Թուրքիական եկան: — 4 Pray, անդ. էջ 171. Engel, անդ. էջ 276. Lukacs, անդ. էջ 16. 133: — 5 Engel, անդ. էջ 276: — 6 Dr. Ficker, Handert Jahre էջ 8. 20 կրէ: Եր Հայոց եկեղեցական միաբնութիւնն 1689ին ամբողջապէս կատարեցաւ, իսկ Simiginowicz-Staufe, Die Völkerguppen der Bakowin, Czernowitz, 1884, էջ 201. արդէն 1684ին կատարուած կը գնէ: — 7 Միհայայ Լաւրի եկեղեցայ հաւատքը գաւանձելու վրայ այսպէս կը գրէ Վարդան Աբրահամովիչը. «Միմնա Վ. Եւդովիսի Քիկոզայտ-Օրուս (Սաեփ. Ռոշա, Ժմիկար. Չիկովաթ-Օրուս) անուանեալ եղիսկոս Մայաուիլի ինծի հետ եկաւ Լեհիկէ եւ ինծովիսին զի նուիրական Բալաշիւնի կարգիւնն առեւ կաթողիկէ հաւատքը գաւանձեցաւ: Եւ մի 8-րդ 1688. Հայոց թուին 1135, Lukacs, անդ. էջ 68: — 8 Baracz, Rys, էջ 193: — 9 Pray, անդ. էջ 170. 171: — 10 Baracz, անդ. էջ 130. եւ Lukacs, անդ. էջ 68. 139 եւ 140: — 11 Lukacs, անդ. էջ 76. Ժամ. 1. 9. 2. 6: — 12 Schmidt, անդ. էջ 177: Կոշնիկոս սուրբ է որ աղկաւոր եկեղեցի ին երթարալոց միայն կազմեցին, Աւետան եւ արդավան: Լեհական, անդ. էջ 78. Ժամ. 7: — 13 Baracz, Zywyot, էջ 168: — 14 Այս մեռապիւն Միւրեմէնի թագաւորական գրատունն է, եւ զինադիրն է Brevo relatione dello stato, principii et progressi della missione Apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia sin'al 1-mo Aprile 1669. per il Padre Luigi Maria Pindou (Papadopol-Calimach, անդ. էջ 13): — 15 Sten Wickenhauser, անդ. էջ 69. եւ Preliez, անդ. էջ. 16. 26 եւ 27: — 16 Papadopol-Calimach,

անդ. — 16 Schmidt, անդ. էջ 186 եւ 187, եւ Wickenhauser, Bochetin, Wien, 1874, էջ 40, 41: — 17 Schmidt, անդ. — 18 Այն ժամանակ Չարնտտայուն ամրոց էր, թէեւ հանգրաւորին իշխան յամին 1675 անօթնօթեամբ ձեռք բերած ամրոցն յարգով եւ խոսով ինքնացած եւ այրած եւ վառօքով պայծէկեցւած էր (Wickenhauser, անդ. էջ 40): — 19 Palade, անդ. էջ 33, 34 եւ Wickenhauser, անդ. էջ 42: — 20 Lukacs, անդ. էջ 70 Baracz, Rys, էջ 130, 21 Pray, անդ. էջ 171: Lukacs, անդ. էջ 71, յառաջ կը բերէ Լեւոնդերին Արքեպիսկոպոսին Պարզան Գուհանեանի առ Եւդոկիային գրած մէկ թուղթին այս մասին, ուր կ'ըսէ. «Այս 1691ին Տէր Եղիա Սուլավոյի Ա' տարու անուանեալ, Մոլտաւի աւազերէն, հաս ի Լեւոնդեր, իմ Պարզան Գուհանեան Լեւոնդերին Արքեպիսկոպոսի առջեւ կամ պիտի հաւատոր զուանեցաւ:» — 22 Lukacs, անդ. էջ 18, 23 Schmidt, անդ. էջ 192, 193: — 24 Արարւած հայ ուխտաւորին Համ. կատար կամ Միգրացաւ: — 25 Baracz, Żywoty, էջ 240, 436, եւ Rys, էջ 193, զոր Schmidt, անդ. սխալմամբ «Երեսնամիջ» կ'անուանէ: — 26 Engel, անդ. էջ 266: — 27 Wickenhauser, անդ. էջ 90 եւ Lukacs, անդ. էջ 18: — 28 Baracz, Żywoty, էջ 81, ոչ ինչպէս Schmidt, անդ. էջ 197, սխալմամբ «Ստեփան», կ'անուանէ: — 29 Baracz, անդ. — 30 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen in der Bukowina II. Band, Czernowitz, 1887, p. 26. — 31 Եւ ընտանեկը ինչպէս սխալմամբ կը հաստատեն Սիմիգնովի-Տաւսթ, անդ. էջ 127 տես նաեւ Biedermann, Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775—1875 2. Aufl. Lemberg, p. 64, եւ Dr. Ficker, անդ. էջ 5, ծան 8: — 32 Dr. Ficker, անդ էջ 11: — 33 Dr. Polek, Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich, Czernowitz, 1889, էջ 54: — 34 Biedermann, անդ.:

— 35 Այն 1781, Մասն Ը, Տեմբ. 45, էջ 145: — 36 Հրեաներն հարուստ Հայերու «Ամաղկայի» անուն կու ապրին (Dr. Ficker, անդ. էջ 21, ծան. 81): — 37 Biedermann, անդ. — 38 Wickenhauser, Moldawa, p. Մասն, Չեռնովց, 1877, էջ 53: — 39 Biedermann, անդ. էջ 66: — 40 Simiginowicz-Staufes, անդ. էջ 128 հակառակ խօսքի, ինչպէս նա. եւ այն թէ Սուլավոյի Հայերն զինուորական վարու-թեան ժամանակ երկու եկեղեցի շինած ըլլած, սխալ է: — 41 Դանա Schmidt, անդ. էջ 218: — 42 Palade, անդ. էջ 43: — 43 Այս եկեղեցին արձանա-գրութեան համեմատ 1475ին Ստեփան Մեծ իշխանէն իշխանական պալատին եւ Fürstenstrasse (այն փողոցն) որ այժմ եկեղեցւոյ հիւսիս-արեւելեան կողմէ կը հանէ) շինուած է (Palade, անդ. էջ 41): — 44 Hormuzachi Endoxia, Documente privitoare la Istoria Românilor, Bucuresti 1876, Bd. VII, p. 315—320. — 45 Biedermann, անդ. էջ 65: — 46 Dr. Goelert, Die Armenier in Europa und insbesondere in Oesterreich-Ungarn, Ausland, 1886, p. 491: — 47 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen, tom II, p. 170. — 48 Rohrer, Ueber die armenischen Bewohner der österreichischen Monarchie, in Liechtenstern's Archiv für Geographie und Statistik pro 1806 II Th. Wien, p. 8. — 49 Baracz, Rys, p. 171. — 50 Dr. Goelert անդ.: 51 Dr. Goelert, անդ. — 52 Dr. Ficker, անդ. էջ 11 Dr. Goelert, անդ. էջ 490. — 53 Biedermann, անդ. էջ 23. — 54 Այն. էջ 65. Dr. Ficker, անդ. էջ 8 եւ Simiginowicz-Staufe, անդ. էջ 128. — 55 Wickenhauser, անդ. էջ 177. — 56 Biedermann, անդ. էջ 73 եւ 74: — 57 Այն. էջ 65, 66, եւ Baracz, Żywoty, էջ 5: — 58 Այն. 7, 8, 28, 60, 175, 188, 201, 233, 234, 257, 258, 281: — 59 Այն. էջ 287, 395: — 60 Biedermann, անդ. էջ 65, 66:

(Հորան-ի-ի-ի)

ԵՎԻՐԻԺՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆԵՐ

Գաղով յԱշխատանքն ի վերջն Օգոստոսի 1889, Պաթոգիկոսն այն տեղ չգտայ. այս պատճառաւ մատենադարանապետն՝ Դերսէն եպիսկոպոս միայն հարուանցի տեսու-թիւն մը մանրամասկար ունեցող ձեռագրաց շնորհեց ինձ: Եւրիվաճիկ մատենադարանին ցուցակը Ս. Պրոսէի ձեռք յամին 1840 հրատարակուելէն ետեւ¹, որ միայն հայ ձեռագիրներն, եւ այն՝ հնդդերները՝ ԺՎ. դարէն սկսեալ յառաջ կը բերէ, կը սպասէի պարզապէս գաղափար մը կազմել՝ թէ հայ ծաղկողը մինչեւ որ աստիճանն բիւզանդեան-ներէ կտրուած են: Ընդ համար այնչափ աւելի անտիկնալ էր ինձ համար, երբ այն թանկագին իրաց մէջ ձեռագիր մը տեսայ, որ բրիտանական պալատեան փոխկրեայ մեծագին կող ունէր եւ բազմութիւն մը մանրամասկարաց, որոնց մէջէն Ղաւաարանին սկիզբն եղածներն առաջին տեսութեան հին-քրիստոնէական, իսկ վերջը դրուածներն ասորա-կան կերեւալիւն, որոնց մէջուրն հայագիր Ղաւաարան մը փոռն մանրամասկարներով կազ-մուած էր: Մինչդեռ մատենադարանապետն անբնական կը ստիպէր՝ եւ այս մեծագին ձեռագիրը լուսանկարեցի: Հապիւ 1890ին Հունուարին Մոսկուայի Հնախօսական Ժո-ղովն արժիւ. իմացայ՝ որ այս ձեռագիրն ի Ռուսիա ծննդութեամբ է: Լեւոնդեր Սուր-

¹ Brosset, Catalogue de la bibliothèque d'Etschmiadzin. St. Pétersb. 1840. Եւրիվաճիկ տպուած է Ի Rapports էջ 23 —: